

Výkladové poznámky k biblickým veršom z úlohy č. 4

Abrám – večná zmluva

Nedeľa: Iniciátor zmluvy – „Hospodin“

(Gn 15,7 SEkP) *Potom mu povedal: Ja som Hospodin, ktorý som ťa vyviedol z chaldejského Úru, aby som ti dal do vlastníctva túto krajinu.*

Je pozoruhodné, že „v knihe Genezis sa nachádzajú štyri pasáže, kde Boh o sebe referuje ako Hospodin.“¹ Ako tomu rozumieť, keď v Ex 6,3 Boh hovorí Mojžišovi o tom, že patriarchovia ho pod menom Hospodin nepoznali? Je dôležité si uvedomiť, že príbehy o patriarchoch neboli určené patriarchom. Mojžiš ich zapísal dávno po ich smrti. Tieto príbehy boli určené Izraelitom, ktorí putovali z Egypta do Kanaánu. Tento verš (Gn 15,7) má teda Izraelitom ukázať, že ich Praotec Abrahám mal s Bohom rovnakú skúsenosť, akú prežívajú (alebo prežili) oni. Formulácia: „Ja som Hospodin, ktorý som ťa vyviedol...“ je podobná s prvým prikázáním desatora (Ex 20,2; Dt 5,6). Abrahám je z mesta Úr vyslobodený. Úr v preklade znamená „žiara“, alebo „ohň“. „Podľa židovskej legendy o záchrane Abrahámovej ide o ‚Ohnivú pec‘...“² Chaldejci hebr. *kasidím*, znamená „čarodejníci“³. Je možné tomu rozumieť nasledovne: „Ja som Hospodin, ktorý som ťa vyviedol z ohnivej pece čarodejníkov...“

Formulka „Ja som...“ je nachádzaná v epigrafii okolitých národov. „Ide o formu kráľovskej proklamácie, doloženú na viacerých kráľovských nápisochoch okolitých národov: stéla moabského kráľa Měšu, nápis Jehawmilka, kráľa Bybla, nápis kráľa Kilamuwa, vládnuceho v J'dj, atď. Podobné príklady nájdeme aj na egypt. a asýr. nápisochoch.“⁴ Hospodin sa tak predstavuje predovšetkým ako kráľ. Už totiž nehovorí k patriarchovi (Abrahám), ale k vodcovi národa (Mojžiš). Čo sa týka samotného tetragramu YHWH, tak nie je úplne jasný. „O vlastný pôvod mena sa doposiaľ vedie spor. Biblické poňatie mena zachytáva Ex 3,14: ten, ktorý sa stáva – tj. pôsobivo prítomným.“⁵ To čo môžeme o Božom mene povedať, že má súvis s Jeho neustálou prítomnosťou. Ak *El Šaddaj* poukazuje na skutočnosť, že Boh si postačí sám, na nikom nie je závislý, potom YHWH predstavuje naopak Boha, ktorý vytvára vzťahy a zostupuje do ľudskej blízkosti.

Špeciálne meno „*Yahweh*“ je vo svojom jedinom vysvetlení v celej SZ definovaný ako tvrdenie reality aktívnej existencie izraelského Boha (3,13-14). je predovšetkým vyznaním autority, autority skutočnej a efektívnej prítomnosti „*Yahweho*“, ktorý zachraňuje, udržiava, volá a na základe toho všetkého očakáva od človeka pozitívnu odpoveď. Vzorec ako taký je

¹ WENHAM, G. J. Word Biblical Commentary: *Genesis 1-15*. vol. 1. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition). 596 s. ISBN 978-0-310-58585-5. str. 508.

² HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*. Praha: Advent-Orion, 2003. 630 s. ISBN 80-7172-865-9. str. 44.

³ HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*. str. 264.

⁴ TIŇO, Jozef. Komentáre k Starému zákonu: *Exodus*. Trnava: Dobrá kniha, 2013. 948 s. ISBN 978-80-7141-766-8. str. 170.

⁵ HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*. str. 215.

základným prvkom teologickej rétoriky spojenej so zvláštnym menom „Yahweh“, ktoré je samo o sebe vyznaním.⁶

Pondelok: Iniciátor zmluvy – „Boh Všemohúci“

(Gn 17,1-7 SEkP) *¹Ked' mal Abrám deväťdesiatdeväť rokov, zjavil sa mu Hospodin a povedal: Ja som El-Šaddaj, chod' stále predom mnou, bud' bezúhonný. ²Uzavriem zmluvu medzi mnou a tebou a veľmi ťa rozmnožím. ³Abrám padol na tvár a Boh mu povedal: ⁴Toto je moja zmluva s tebou: Staneš sa otcom mnohých národov. ⁵Už sa nebudeš volať Abrám, tvoje meno bude Abrahám, lebo som ťa určil za otca mnohých národov. ⁶Preveľmi ťa rozmnožím a urobím z teba národy a vyjdú z teba aj králi. ⁷Zmluvu medzi mnou a tebou a tvojím potomstvom vo všetkých pokoleniach robím večnou zmluvou, že budem tvojím Bohom i Bohom tvojho potomstva.*

v. 1b: Boh sa tu predstavuje Abramovi ako *El Šaddaj*, čo sa bežne prekladá ako Boh Všemohúci (z gréckeho *pantokrator*, alebo latinského *omnipotens*). „Tradičná exegéza, ktorá sleduje midraš Berešit Rabba (46,2), chápe výraz שַׁדַּי [*šaddaj*] ako zloženú formu zo שׁ, tj. skrátenú formu vzťahného zámena ‚ktorý‘ אֲשֶׁר [*ašer*] a slova דַּי [*daj*] s významom ‚dostatok‘. Význam mena odvodený z tejto etymológie je teda אֱלֹהֵי [*El*] ‚Boh, ktorý je sám sebe postačujúci‘.“⁷ Boh sa teda Abramovi predstavuje ako Boh, ktorý nie je odkázaný na nikoho pomoc ani na pomoc ľudí, ani na pomoc iných bohov. Toto predstavenie prichádza práve po príbehu, kde Sárj a Abram chceli „pomôcť“ Pánu Bohu k tomu, aby sa im narodil potomok (napriek tomu, že medzi kapitolami 16 a 17 ubehlo trinásť rokov). Šestnásta kapitola pojednáva práve o príbehu Sárj a Hagar a o narodení Izmaela.

Požiadavka, aby Abram chodil pred Bohom znamená, že Abram má žiť svoj život pred Božou tvárou ku ktorej sa upína. Napriek rozdielnej predložke sa jedná o ten istý spôsob života, ktorý je charakteristický u Enocha (Gn 5,22) a u Noacha (Gn 6,9).⁸

v. 2: „Dávam svoju zmluvu“ – Boh už uzatvára zmluvu s Abramom v 15. kapitole (inaugurácia zmluvy), tu sa však jedná o „ratifikáciu zmluvy“⁹. Uzavretie zmluvy sa v tejto kapitole dotýka zmeny Abramovej identity, ktorá sa prejaví zmenou mena Abram na Abrahám (v. 5) a dotkne sa to aj Abrahámovho tela (v. 10nn). Boh sa odteraz stáva súčasťou Abrahámovej identity a znamenie tejto zmluvy – obriezku – budú niest' aj Abrahámovi potomkovia.

vv. 3-5: Zmena mena nie je len zmena názvu. Ľudské meno je v Biblii nositeľom identity. Ak meno človeku zmení Boh, tak to znázorňuje premenu identity, ktorá je zapríčinená Bohom. Meno Abram je zložené z dvoch slov: ab „otec“ a slovesa r-w-m „byť

⁶ DURHAM, J. I. Word Biblical Commentary: *Exodus*. Vol. 3. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 765 s. ISBN 978-0-310-58853-5. str. 147.

⁷ DUBOVSKÝ, Peter. Komentár k Starému zákonu: *Genesis*. Trnava: Dobrá kniha, 2008. 828 s. ISBN 978-80-7141-626-5. str. 407.

⁸ Pre viac informácií vid': WENHAM, G. J. Word Biblical Commentary: *Genesis 16-50*. vol. 2. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition). 890 s. ISBN 978-0-310-58586-2. str. 95.

⁹ WENHAM, G. J. Word Biblical Commentary: *Genesis 16-50*. str. 95.

vyvýšený“. Význam mena Abrám je teda buď „Otec (je) vyvýšený“¹⁰, alebo „Otcom je Vyvýšený“¹¹. Ako ďalej HELLER vysvetľuje, „Premenovanie Abráma na Abraháma značí posun významu mien. V mene Abrám sa אבֹת otec vzťahuje k (niektorému) bohu, ale v mene Abrahám sa vzťahuje k samotnému nositeľovi mena. Ide teda o odtienenie mýtických asociácií mena Abrám, bežného v akkadskej oblasti, tj. o odmytologizovanie.“¹² Izraeliti, ktorí poznali Boha pod menom YHWH (Hospodin), tu mohli vidieť ešte niečo viac než odpohanšenie mena. YHWH hebrejsky יהוה má aj skrátený zápis *Yah* יה a ešte kratšiu značku písmeno *he* ם. A práve toto písmeno sa stáva súčasťou Abrahámovho mena. To poukazuje, že Hospodin sa stáva súčasťou identity tohto patriarchu. Niečo podobné sa deje aj s Abrahámovou manželkou. Meno Sáraraj je zmenené na Sára(h)¹³.

v. 6: Boh už takmer storočnému Abrahámovi prisľubuje množstvo potomstva. „Tu je podobná poznámka uvedená pre Abraháma, ktorý rovnako ako Adam a Noach, stojí na začiatku epochy v dejinách ľudstva. Pôvodný Boží zámer pre ľudstvo, zmarený pádom a opäť upadajúci v období po Noachovi, má byť nakoniec dosiahnutý Abrahámovými potomkami.“¹⁴ Spomenutí králi poukazujú na národy, ktoré sa budú hlásiť k Abrahámovi, ako k svojmu otcovi. Dnes môžeme vidieť, že k Abrahámovi sa hlásia 3 svetové monoteistické náboženstvá (judaizmus, kresťanstvo a islam). Takýmto spôsobom sa na kresťanstvo aj islam pozerá súčasný jeruzalemský učenec David FLUSSER: „V židovskom náboženstve možno existenciu kresťanstva (a islamu) chápať ako naplnenie Božích prisľúbení Abrahámovi, že bude učinený otcom mnohých národov.“¹⁵

v. 7: Zmluva ktorú Boh uzatvára s Abrahámom, uzatvára aj s jeho potomstvom. Abrahámovo potomstvo nie sú iba potomkovia na etnickom princípe, ale na princípe etickom, tzn. tí, ktorých životná prax je podobná Abrahámovej praxi – viery – tj. osobného vzťahu („budem tvojim Bohom i Bohom tvojho potomstva“).

Utorok: Príjemca zmluvy – Abrám/Abrahám¹⁶

Streda: Tri etapy zmluvy

(Gn 12, 1.2 SEkP) ***¹Hospodin povedal Abrámovi: Odíď zo svojej krajiny, od svojho príbuzenstva a z domu svojho otca do krajiny, ktorú ti ukážem. ²Urobím z teba veľký národ, požehnám ťa, zvelebím tvoje meno. Bud' požehnaním!***

v. 1: Máme tu úvodnú Hospodinovu priamu reč k Abrámovi a Hospodin začína príkazom „chod!“ . Abrám je predstavený už na konci 11. kapitoly v rámci Térachovho

¹⁰ HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*. str. 31.

¹¹ tamtiež, str. 31-32.

¹² tamtiež, str. 32.

¹³ Koncové *he* ם sa v Hebrejčine nečíta.

¹⁴ WENHAM, G. J. *Word Biblical Commentary: Genesis 16-50*. str. 97.

¹⁵ FLUSSER, David. in: KÜNG, Hans. *Židovství*. Brno: Barrister & Principal, 2016. 635 s. ISBN 978-80-7485-110-0. str. 31.

¹⁶ Tento text je súčasťou textu, ktorý rozoberáme v časti na pondelok.

rodokmeňa. Abrám je vyzývaný k opusteniu predchádzajúceho spôsobu života, ktorý je charakterizovaný tromi spôsobmi: (1) z krajiny tvojej; (2) z príbuzenstva tvojho; (3) z domu otca tvojho. Krajina tvoja – naznačuje, že Abrám ako pastier dobytky mal v Chárane už svoje stabilné miesto; príbuzenstvo tvoje – ukazuje na klan, ktorý má opustiť so svojou rodinou; dom otca tvojho neznamena len opustiť dedičstvo, ale aj opustiť svojho otca, ktorý vtedy ešte žil. „Térach sa dožil 205 rokov a zomrel keď mal Abrahám 135 rokov“¹⁷, tj. 60 rokov po tom, čo ho Abrahám opustil. Až tento tretí prvok ukazuje, že pre Abráma nebolo vôbec ľahké toto všetko opustiť. Dôraz je v tomto príbehu kladený na Abrámovu dôveru v Boha, ktorého ešte len začínal poznávať (viď Heb 11,8). Abrám opustil istotu a stabilitu klanového prostredia a išiel do neznáma „do krajiny, ktorú ti ukážem“.

v. 2: Abrám síce nepozná miesto kam má ísť, ale Hospodin mu oznamuje svoje zámery, ktoré s ním má a Abrám mu uverí. Druhý verš je vzorom Hospodinových zaslúbení v patriarchálnych príbehoch a dá sa to zhrnúť tromi slovami: krajina, potomstvo a požehnanie. Každé ďalšie Hospodinovo zaslúbenie Abrahámovi, Izákovi aj Jákobovi je len variáciou na toto z Gn 12. O čo v tomto požehnaní ide? DUDA poukazuje na nadväznosť s Gn 3. Človek po páde do hriechu stratil krajinu (záhradu Eden), prišiel o kvalitné rodinné vzťahy (Kain a Ábel) a narušil sa vzťah s jeho Stvoriteľom (namiesto požehnaní prišli prekliatia). To, čo môžeme čítať vo veršoch 2-3 je skutočnosť, že „skrz Abraháma Boh buduje nový typ spoločenstva“¹⁸. Rabínske čítanie tohto príbehu je veľmi podobné (Avot 5,2; Avodah Zarah 9a):

Týmto veršom [Gn 12,1] sa začína *sidra*, ktorá opisuje nový zrod ľudského pokolenia, Abramovho potomstva. Prvé dve tisícročia od stvorenia sveta boli pochmúrne. Adam zhršiel, Ábela zavraždili, do sveta prenikla modloslužba a zvrátenosť, desať generácií zmietla potopa a desať generácií od Noema tiež zlyhalo. [...] Abram začal r. 2000 od stvorenia sveta pôsobiť na ľudí okolo seba, aby slúžili PÁNOVI. Skončili chmúrne časy a začalo sa obdobie Tóry.¹⁹

Abrám sa tak stáva prostriedkom, skrz ktorý Boh žehná ľudom aj zemi. „Hmotné požehnanie sú sami osebe len hmatateľnými prejavmi Božej dobrotivosti. Požehnanie nie len spája patriarchálne príbehy, ale spája ich aj s pradejinami (1,28; 5,2; 9). Prísľuby požehnania patriarchov sú teda potvrdením pôvodných Božích zámerov pre človeka.“²⁰ V Abrahámových požehnaníach môžeme vidieť aj aktualizáciu zaslúbeného potomka z Gn 3,15, ktorá sa naplnila príchodom Mesiáša Ježiša (potomok Abrahámov aj Dávidov).

(Gn 15,9-10.13.17.18 SEkP) ***⁹On mu odpovedal: Prines mi trojročnú jalovicu, trojročnú kozu, trojročného barana, hrdličku a holúbka. ¹⁰Keď to všetko priniesol, rozpolil to a jednu polovicu položil naproti druhej, ale vtáky nerozpolil. ... ¹³Hospodin povedal Abrahámovi: Dobré si uvedom, že tvoji potomkovia budú prišelcami v cudzej krajine, zotročia ich a štyristo rokov budú s nimi zle zaobchádzať. ... ¹⁷Keď zapadlo slnko a nastala hustá tma,***

¹⁷ WENHAM, G. J. Word Biblical Commentary: *Genesis 1-15*. str. 438.

¹⁸ DUDA, Daniel. Velký příběh Bible: *Jak rozumět příběhu Bible*. Praha: Jiří Drejnar – Luxpress, 2010. 168 s. ISBN 978-80-7130-142-4. str. 47.

¹⁹ DUBOVSKÝ, Peter. Komentár k Starému zákonu: *Genezis*. str. 326.

²⁰ WENHAM, G. J. Word Biblical Commentary: *Genesis 1-15*. str. 445.

objavila sa dymiaca pec a ohnivá pochodeň, ktorá prechádzala medzi rozpolenými čiastkami. ¹⁸V ten deň uzavrel Hospodin zmluvu s Abrámom a povedal: Tvojmu potomstvu dám túto krajinu od Egyptského potoka až po Veľkú rieku, rieku Eufrat.

v. 13: Hospodin ukazuje Abrámovi budúcnosť. Zaznieva tu proroctvo o egyptskom otroctve. Keď si uvedomíme, že tento text mohli čítať až Izraeliti vracajúci sa z tohto otroctva, potom jasne videli, že pobyt v Egypte nebol akýmsi nedopatrením, ale bol stále pod Božou kontrolou. „V Ex 12,40 je dĺžka pobytu uvedená na štyristotridsať rokov, z čoho je zrejmé, že číslo štyristo tu má len približnú hodnotu.“²¹

vv. 9-10.17-18: Tieto verše musíme čítať v kontexte celej 15. kapitoly. Scéna s obeťami je pomerne dramatické a súčasnému postmodernému človeku veľmi vzdialená a nezrozumiteľná. Preto sem pripájame malý exkurz, ktorý nám tento obraz ozrejní a vysvetlí.

V starovekých blízkovýchodných zmluvách, keď vládca suverénnej ríše vstupoval do zmluvného vzťahu s vazalskými panovníkmi, nechal ich rozpoliť obetné zvieratá a prejsť medzi ich časťami. Treba zdôrazniť, čo si vazal uvedomoval, keď prechádzal medzi kusmi zabitých zvierat: „Nech sa mi stane to, čo sa stalo tomuto zvieraťu, ak nebudem verný zmluve.“ Existujú početné doklady o tejto praxi v dávnych obdobiach Blízkeho východu, keď tým kráľ symbolicky prehovára k vazalom: Ak neostaneš verný zmluve, stane sa ti presne to, čo tomuto zvieraťu.“ Ak niekto prechádzal medzi časťami zabitých zvierat, dával tým najavo, že ak poruší zmluvu, podstúpi podobné rozštvrtenie...

No v 1. Mojžišovej 15 nie je zmienka, žeby Abrám prešiel medzi časťami zabitých zvierat. Vyplýva z toho dôležitý bod radikálne odlišný od starej blízkovýchodnej praxe, kde iba vazal, a nie kráľ absolvoval tento zmluvný obrad – pri uzatváraní zmluvy s Abrámom prešiel medzi časťami zabitých zvierat sám Boh, nebeský Panovník a Kráľ. Zmienka o dymiacej peci a ohnivej pochodni je symbolom Božej prítomnosti, pripomienkou dymu a ohňa na hore Sinaj...

Čo znamenajú tieto dva symboly v 1. Mojžišovej 15? Dôležité je, že dymiaca pec aj ohnivá pochodeň prešli medzi časťami obetných zvierat. Sú to dva Božie zdroje svetla, ktoré symbolizujú Otca a Syna. ... V tom spočíva hĺbka pravdy 1. Mojžišovej 15. Božia Trojica tým vlastne hovorí: „Ak porušíme zmluvné zasľúbenia, nech je Trojica rozpoltená. Nech je Božstvo od Božstva oddelené ako tieto kusy.“ Otec a Syn položili vlastnú existenciu a jednotu na úroveň tejto zmluvnej prísahy vernosti.²²

V kontexte biblického príbehu môžeme vidieť, že napriek tomu, že človek je ten, ktorý porušil svoju zmluvu, Boh sa stavia na jeho miesto a znáša dôsledky porušenia zmluvy na sebe. Práve po tejto kapitole (Gn 15) nasleduje príbeh, ktorý Abráma nevykresľuje v najpozitívnejších farbách. Nevydrží čakať na Božie zasľúbenia, berie situáciu do vlastných rúk a prijíma Sárinu služku Hagar ako svoju vedľajšiu ženu. Napriek tomu v 17. kapitole Boh ratifikuje zmluvu, ktorú v 15. kapitole inicioval

²¹ DUBOVSKÝ, Peter. Komentár k Starému zákonu: *Genezis*. str. 387.

²² DAVIDSON, R. M. „Ako sa človek môže postaviť pred Bohom? Čo je to ospravedlnenie?“ in: MOSKALA Jiří, PECKHAM, J. C. (ed.) *Boží charakter a posledná generácia*. Vrútky: Advent-Orion, 2019. 374 s. ISBN 978-80-8071-214-3. str. 95-96.

(Gn 17,1-7 SEkP)²³

Štvrtok: Zmluvné záväzky

(Gn 18,18-19 SEkP) ¹⁸*Abrahám sa bezpochyby stane veľkým a zdatným národom a v ňom budú požehnané všetky národy zeme.* ¹⁹*Jeho som si vyvolil, aby prikázal svojim synom i všetkým svojim potomkom dbať na Hospodinovu cestu a konať podľa spravodlivosti a práva, aby Hospodin mohol splniť Abrahámovi všetko, čo mu sľúbil.*

v. 18: Osemnásty verš je Hospodinova odpoveď na svoju vlastnú otázku, ktorá zaznela v sedemnástom verši. Boh chce Abrahámovi zjaviť svoj zámer s mestami Sodoma, Gomora a Okolia. Slovom „bezpochyby“ SEkP prekladá tvar *hajó jihje* doslova „bytím bude (je)“ (tzv. *figura aetimologica*), ktorá je používaná na vyjadrenie absolútnej istoty (podobne je použitá v Gn 2,17, kde človeku hrozí po jedení zo stromu poznania, že „smrťou zomrie“). Boží zámer s Abrahámom je istý. Abrahám sa stane praotcom Mesiáša, ktorý je požehnaním pre celú zem.

v. 19: Abrahám je Bohom vyvolený a tento verš nám odhaľuje, k akému účelu je Abrahám vyvolený: „aby vytvoril bohabojné spoločenstvo“²⁴. MACARTHUR prekladá časť tohto verša nasledovne: „Lebo som sa s ním zblížil, takže prikáže...“²⁵ Pri takomto čítaní môžeme vidieť Hospodinovu dôveru v Abraháma, ktorá bola neskôr (22. kapitola) potvrdená tým, že Abrahám bol ochotný sa vzdať pre Hospodina svojho syna Izáka. Abrahám dostal zodpovednosť za svojich potomkov, aby ich viedol k Bohu. Abrahámovi potomkovia nemali byť iba nositeľmi telesnej obriezky, ale mali sa predovšetkým vyznačovať svojou dôverou v Boha. Iba tak môžu byť zdrojom požehnania pre ostatné národy.

Použité zdroje a literatúra

Biblia Hebraica Stuttgartensia. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997. ISBN 978-3-438-05222-3.

Biblia: Slovenský ekumenický preklad. 5. Vyd. (3. opravené vyd.) Banská Bystrica: Slovenská biblická spoločnosť, 2015. ISBN 978-80-85486-97-1.

DUBOVSKÝ, Peter. Komentár k Starému zákonu: *Genezis*. Trnava: Dobrá kniha, 2008. 828 s. ISBN 978-80-7141-626-5.

DUDA, Daniel. *Velký příběh Bible: Jak rozumět příběhu Bible*. Praha: Jiří Dřejnar – Luxpress, 2010. 168 s. ISBN 978-80-7130-142-4.

DURHAM, J. I. *Word Biblical Commentary: Exodus*. Vol. 3. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 765 s. ISBN 978-0-310-58853-5.

²³ Tento text rozoberáme v časti na pondelok.

²⁴ WENHAM, G. J. *Word Biblical Commentary: Genesis 16-50*. str. 142.

²⁵ MACARTHUR, John. *Starý zákon: Verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2015. 1153 s. ISBN 978-80-87587-17-1. str. 73.

- HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*. Praha: Advent-Orion, 2003. 630 s. ISBN 80-7172-865-9.
- KÜNG, Hans. *Židovství*. Brno: Barrister & Principal, 2016. 635 s. ISBN 978-80-7485-110-0.
- MACARTHUR, John. *Starý zákon: Verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2015. 1153 s. ISBN 978-80-87587-17-1.
- MOSKALA Jiří, PECKHAM, J. C. (ed.) *Boží charakter a poslední generácia*. Vrútky: Advent-Orion, 2019. 374 s. ISBN 978-80-8071-214-3.
- PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. 4. vyd. Praha: Kalich, 2006. 188 s. ISBN 80-7017-029-8.
- TIŇO, Jozef. *Komentáře k Starému zákonu: Exodus*. Trnava: Dobrá kniha, 2013. 948 s. ISBN 978-80-7141-766-8.
- WENHAM, G. J. *Word Biblical Commentary: Genesis 1-15*. vol. 1. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition). 596 s. ISBN 978-0-310-58585-5.
- WENHAM, G. J. *Word Biblical Commentary: Genesis 16-50*. vol. 2. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition). 890 s. ISBN 978-0-310-58586-2.